

RESSENYA A ANTONI MAS I FORNERS, *ESCLAUS I CATALANS. ESCLAUITUD I SEGREGACIÓ A MALLORCA DURANT ELS SEGLES XIV I XV*, PALMA, LLEONARD MUNTANER, 2005, 184 pp. ISBN 978-84-96242-48-7

REVIEW TO ANTONI MAS I FORNERS, *ESCLAUS I CATALANS. ESCLAUITUD I SEGREGACIÓ A MALLORCA DURANT ELS SEGLES XIV I XV*, PALMA, LLEONARD MUNTANER, 2005, 184 pp. ISBN 978-84-96242-48-7

VICENT BAYDAL SALA
vicentbaydal@gmail.com

Corpus Christi College, University of Oxford

Huit anys després de la seua publicació només han eixit dues ressenyes a revistes científiques especialitzades sobre *Esclaus i catalans*, una al *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana* i una altra al *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*. És poc ressò per a una monografia tan notable i suggeridora pel que fa a l'estudi dels processos de conquesta i colonització, que dominen bona part de la historiografia ibèrica. De fet, l'obra només es troba present a tres biblioteques universitàries de l'Estat espanyol –a la Universitat de les Illes Balears, la Universitat de Girona i la Universitat Pompeu Fabra de Barcelona– i a altres dues de referència investigadora –la Biblioteca Nacional d'Espanya i la del CSIC de Barcelona. En aquest sentit, sembla que el handicap per a la difusió entre la historiografia peninsular d'aquesta obra ha estat triple: d'una banda, la seua publicació en català, que, com moltes vegades passa, sembla inhabilitar-la per a la consulta de la gran majoria dels historiadors veïns; d'una altra banda, la certa polèmica que va alçar a Catalunya i Mallorca

en associar el gentilici medieval de «català» a les pràctiques esclavitzadores i segregadores dutes a terme a l'illa durant l'edat mitjana; i, finalment, la seua inserció declarada en una línia de treballs que considera l'expansió feudal vers els confins d'Europa com el fenomen primigeni que originà el colonialisme occidental posterior.

Aquest corrent fou iniciat pel belga Charles Verlinden i l'israelià Joshua Prawer a la dècada de 1970 i l'han seguit altres historiadors com l'escocés Robert Bartlett, amb la seua obra *The making of Europe*, o el valencià Josep Torró, que l'ha aplicat a l'estudi de l'experiència colonitzadora del regne de València durant el segle XIII. Per a aquests autors hi hauria una línia de continuïtat entre l'expansionisme cristianollatí medieval, que es dirigí contra els pobles de la perifèria europea, i l'expansionisme occidental modern i contemporani, que anà més enllà d'Europa. D'aquesta manera, per exemple, la conquesta cristiana d'al-Àndalus seria una baula més del procés històric que comportà la posterior ocupació d'Amèrica, una perspectiva que encara és obviada per la gran majoria de la historiografia hispànica, entestada a considerar la guerra contra els andalusins com un fenomen específic i concret dins del context europeu. Antoni Mas, en canvi, se situa explícitament entre els primers a l'hora d'analitzar la colonització medieval de l'illa de Mallorca, ja que ho fa atenent un dels principis bàsics que regiren l'expansió feudal a qualsevol part d'Europa segons ha explicat el mateix Bartlett: la segregació ètnica dels dominats. En concret, tracta de mostrar l'ús de fórmules específiques de segregació que arribaren a esdevenir bàsiques en la pròpia identitat dels mallorquins. I, per a això, traça un camí de tres etapes que comença amb l'estudi del principal grup segregat a l'illa durant els segles baixmedievals (els esclaus), continua amb l'observació dels mecanismes d'exclusió que els foren imposats per part del grup dominant (els cristians d'origen català), i finalitza amb l'anàlisi de la influència d'aquests mecanismes sobre la pròpia consciència col·lectiva d'aquests darrers.

En primer lloc, en base a les seues pròpies investigacions i comptant amb la bibliografia existent sobre la matèria, Antoni Mas destaca l'enorme importància de l'esclavitud medieval a Mallorca. Sense deixar de constituir una societat feudal, la quantitat d'esclaus presents a l'illa a partir de la presa cristiana oscil·là entre la huitena i la quarta part de la població fins a les darreries del Quatre-cents, una herència de l'esclavització massiva d'indígenes andalusins duta a terme durant el procés de conquesta, que va ser perllongada durant més de dos segles mitjançant el comerç d'esclaus procedents de les illes mediterrànies, Àfrica, el Pròxim Orient i Àsia Central. En aquest sentit, l'experiència en l'aprofitament de l'esclavatge immediatament posterior a la desfeta musulmana marcà la pauta per a l'ús abundant de mà d'obra esclava, tant a la ciutat com al camp. De més a més, a banda de l'aprofitament de la força de treball, l'esclavitud era també una font directa d'ingressos, ja que moltes vegades es realitzaven contractes de talla o alforria, mitjançant els quals els mateixos captius treballaven durant diversos anys per tal de reunir el preu del seu alliberament, que superava amb escreix el de la seua venda o rescat.

En segon lloc, evidenciat l'abast de l'esclavitud a l'illa de Mallorca, l'autor analitza els mecanismes de segregació dels esclaus més enllà de la privació de llibertat, pròpia de la seua condició jurídica i que comportava una fèrria normativa de custòdia i control mitjançant l'ús de cadenes, la limitació de la mobilitat i les reunions, la vigilància pública per part d'un oficial específic i l'aplicació d'un dret penal particular per als captius, molt més sever i basat en els assots, l'escarni públic i la permissivitat amb els maltractaments. Quant a les normatives segregadores pròpiament dites, aquestes regulaven altres aspectes de la vida dels esclaus, imposant-los l'ús de determinades vestimentes, prohibint-los les relacions sexuals amb els colons cristians o exclouent-los de les categories professionals més elevades. En general, la segregació es reflectia en el manteniment del col·lectiu esclau com un grup que havia de socialitzar-se al marge de la societat dominadora, amb nul·les possibilitats d'integració o assimilació, fins i tot en el cas dels lliberts, una situació que responia al fet que la susdita exclusió, de manera anàloga al conjunt de processos colonials occidentals, obeïa a raons de discriminació ètnica –de raça i llinatge– i no de simple condició jurídica.

En consonància amb això, com argumenta Mas en la tercera part del llibre –la més original i suggestiva–, aquesta etnificació de la segregació adoptà formes específiques en el cas mallorquí com a resultat de la gran presència d'esclaus. Així, si bé al principat de Catalunya o el regne de València els dos principals col·lectius dominats eren el musulmà i el jueu i, en conseqüència, la discriminació es podia definir exclusivament a través de la variable religiosa i de sang («cristians de natura» enfront de «moros», «jueus» o «convertos»), al territori mallorquí la quantiosa existència d'esclaus de multitud de creences i procedències, tant infidels magribins, turcs, russos, tàrtars o sud-saharians com cristians sards i grecs, féu necessari l'establiment d'un marcador que superés l'element religiós. I aquest va ser l'origen ètnic del grup dominador, català, definit per una mateixa comunitat biològica (procedent de terres catalanes), una mateixa llengua (el català), una mateixa fe (la cristiana) i uns mateixos trets racials (de pell blanca i cabells castanys). D'aquesta manera, el terme «català» va servir per contraposar de manera inequívoca els dominadors dels grups exclosos a l'illa: els «jueus», els «convertos» i, sobretot, els «captius». Per tant, a banda del seu propi significat ètnic, el terme «català» incorporà dues altres nocions que s'oposaven a aquells col·lectius: la de «cristià de natura» i la de «persona lliure». El qualificatiu de català, doncs, anava inextricablement unit al de cristià de natura lliure.

En definitiva, segons Antoni Mas, l'heterogeneïtat dels discriminats al regne de Mallorca propicià una etnificació del llenguatge de l'exclusió, un fet que, a més a més, tingué efectes sobre la pròpia consideració identitària del grup colonitzador, que mantingué una forta identitat catalana fins a finals del segle XV, precisament el moment en què l'esclavitud perdé tota importància poblacional a l'illa. És a dir, que el component segregador del gentilici «català» en el cas mallorquí constituí una de les principals raons per la qual els cristians lliures de Mallorca se l'atribuïen de manera insistent, ja que, entre d'altres coses, servia per a separar clarament els dominadors (d'origen català) dels dominats (jueus o captius de races, procedències, religions i llengües diverses). En tot cas, això no fou incompatible amb el desenvolupament simultani, durant els segles XIV i XV, d'una personalitat

col·lectiva pròpia, associada a l'existència de la ciutat i regne de Mallorca, un fet que l'autor vincula al fenomen crioll observable posteriorment a l'Amèrica colonial: de la mateixa manera que els grups dominants descendents dels conqueridors es consideraven «espanyols» en contraposició als «indígenes» i els «mestissos», però eren «criolls» respecte als espanyols nascuts a la península Ibèrica, els cristians de natura mallorquins s'autoanomenaven «catalans» en relació als «esclaus» i «jueus», però, alhora, eren «mallorquins» en oposició als catalans de Catalunya. Així doncs, l'afirmació intensa de catalanitat, com a concreció del llenguatge de la marginació, configuraria un indicador del criollisme de la societat mallorquina dominant, resultant de l'aplicació d'un tipus de segregació ètnica comú al conjunt de l'expansió colonial occidental.

Tanmateix, aquest sembla el terreny més esvarós de l'argumentació de l'historiador ressenyat, ja que, per una banda, evita respondre a la pregunta inherent sobre la possibilitat o la impossibilitat d'un criollisme sense metròpoli, i, per una altra banda, sembla atorgar un protagonisme excessiu al paper de la segregació colonial en l'evolució identitària de la societat cristiana de l'illa. Aquest fet respon, al nostre parer, a un insuficient desenvolupament de la reflexió teòrica al voltant d'aquestes dues qüestions, tant pel que fa a la caracterització i els trets distintius del colonialisme en la llarga durada com pel que respecta a l'anàlisi de l'evolució de les identitats col·lectives precontemporànies. En primer lloc, no es pot obviar el paper evident que el fet metropolità tingué en la conformació del fenomen crioll ni les importants diferències existents entre els conceptes de «crioll» i «mallorquí». Mentre que la identitat mallorquina emergí directament vinculada al fet urbà i regnicola de la ciutat i el regne de Mallorca, la identitat criolla a Amèrica nasqué com a fet social oposat als grups metropolitans i només posteriorment adquirí un sentit territorial. Per tant, si bé l'ús del gentilici «català» a l'illa sí que responia a una concreció lingüística de la segregació ètnica anàloga a l'ús del gentilici «espanyol» a terres americanes, l'aparició dels fets identitàris «mallorquí» i «crioll», en canvi, no pareix que es dega a una estructura colonial semblant. És a dir, que la consciència mallorquina no conformaria un tipus d'identitat criolla, sinó que simplement seria el resultat de la formació d'una identitat políticoterritorial, un procés anàleg al que va ocórrer en molts altres llocs al llarg de l'edat mitjana, especialment aquells que havien adquirit la categoria de regne.

De fet, aquesta és la segona mancança a la qual hem fet referència, la relativa a la reflexió sobre les identitats medievals, dins del marc teòric de les quals es poden discernir les «comunitats ètniques» i les «comunitats territorials», amb les seues corresponents identitats col·lectives. El cas medieval dels catalans a la Corona d'Aragó n'és un bon exemple: d'una banda, la comunitat ètnica catalana, formada per tots aquells que compartien un mateix origen poblacional d'avantpassats comuns, una mateixa llengua catalana i una mateixa religió cristiana, donà peu a una identitat distintiva respecte a altres grups ètnics de la cristiandat llatina, com els castellans, els anglesos, els provençals o els genovesos, mentre que, d'una altra banda, les diverses entitats polítiques autònomes en què els membres de la susdita comunitat ètnica estaven enquadrats afavoriren l'aparició de consciències territorials particulars al seu si: la catalana vinculada al principat de Catalunya, la valenciana al regne de València i la mallorquina al regne de Mallorca. Aquestes identitats col·lectives territorials,

a més a més, es desenvoluparen amb força amb el temps i atragueren cap a si la caracterització dels trets etnoculturals dels seus membres, de manera que finalment, entre els segles XV i XVI, les nocions de «llengua» i «nació» acabaren per coincidir a nivell onomàstic amb cadascuna d'aquelles comunitats polítiques de Catalunya, València i Mallorca. Així, hi aparegueren tres denominacions per a la mateixa llengua («català», «valencià» i «mallorquí») i la noció d'identitat comuna que s'havia mantingut entre tots els catalanoparlants durant l'edat mitjana acabà per difuminar-se.

Per tant, sembla que ni l'assumpció del gentilici català per part de la societat conqueridora mallorquina ni la pròpia desaparició d'aquell gentilici a començaments del segle XVI foren conseqüències gairebé exclusives de la dominació colonial dels grups segregats, com podria arribar a deduir-se de l'obra d'Antoni Mas. Sí que pareix ben cert –i aquesta és una aportació cabdal de l'obra– que els mecanismes ètnics de segregació inherents a tots els processos de conquesta i colonització occidentals –com a fruit del «principi de substitució de poblacions» recentment enunciat per Josep Torró– potenciaren en el cas mallorquí l'ús de l'indicador ètnic català en un context en què la variable religiosa no era suficient per a marcar la distinció amb els grups dominats. Tanmateix, és molt probable que sense aquest context els mallorquins hagueren assumit igualment –tot i que potser amb menys èmfasi– la seua identitat catalana, ja que es corresponia amb una comunitat ètnica ben definida durant el període medieval. Els valencians, sense anar més lluny, afirmaren coetàniament la seua catalanitat sense que això fos un indicador de segregació envers les minories presents al regne de València, sinó la simple consciència de pertinença a la mateixa comunitat ètnica catalana, amb la qual compartien origen, llengua i religió. De manera similar, tot i que la desaparició de l'esclavitud a l'illa de Mallorca en el darrer quart del segle XV ajuda a explicar l'extinció paral·lela del gentilici català aplicat a la societat mallorquina, també cal assenyalar que aquest procés enfonsa les seues arrels en la pròpia evolució de les identitats particularistes baixmedievals, com és igualment comprovable en el cas valencià, segons s'ha pogut copsar, per exemple, en la recent obra d'Agustín Rubio Vela al voltant d'*El patriciat i la nació. Sobre el particularisme dels valencians en els segles XIV i XV* (2012).

Així doncs, sense invalidar les noves i fonamentals aportacions realitzades per Antoni Mas a *Esclaus i catalans*, potser caldria inserir-les en un marc teòric més desenvolupat que aprofundís, d'una banda, en la caracterització dels trets colonials de l'expansió occidental engegada a partir del segle XII, i, d'una altra banda, en els models d'anàlisi proposats per la historiografia sobre les nacions i el nacionalisme per tal d'explicar l'evolució de les identitats col·lectives precontemporànies. En qualsevol cas, les decisives reflexions a les que incita aquesta obra mostren clarament l'enorme fecunditat de la via marcada pels estudiosos que analitzen com a parts d'un mateix procés històric les colonitzacions medievals europees i les formes posteriors d'expansió occidental.